

esetben legtöbbször — mint a mai nyomtatványok sajtóhibáinál is — a téves appercepciók okozzák a hibát. — A mi esetünkben paleográfiai sajátosságon alapuló elnézésre alig gondolhatunk. Az *ovσ* és *ovpσ* nem téveszthető össze a görög minuszkulában. Más irányban kell tehát a hiba forrását keresnünk. Számptalan esetben meg lehet figyelni, hogy a középkori másoló az előtte érthetetlen idegen szavakat önkénytelenül is elgörögösíti. Már Konstantinos császár is utal a „De administrando imperio“-ban (bonni kiad. 136) a közhasználatra, „amely a betűk felcserélése által a neveket eltorzítja“. Görög szavakban a *κωσ-* kezdet teljesen hiányzik, míg a *κωυ-* kezdet igen gyakori. Másolónk előtt tehát bizonyára valami közép-görög *κωυσεύω* 'kifoszt, elpusztít' vagy más ehhez hasonló alak lebegett, amikor egyébként is gondatlan másolatában a *Κουσάνη* névbe egy *ρ*-t toldott be.

Végeredményképen tehát megállapíthatjuk, hogy a „Continuatio Georgii“ eredeti szövegében *Κουσάνη* (nom. *Κουσάνης*) alak volt, ami *Kuszan*, *Kusan*, *Kűszen* vagy *Kűsen*-nek olvasható.¹ Hogy azután ez az alak azonos lehet-e vagy összefügghet-e mégis alakilag és személyileg Anonymus *Curzan*-jával, annak eldöntésére magyar nyelvészeink hivatottak.

MORAVCSIK GYULA.

Régi helyesírásunk i u jegyéről.²

Könyvnyomtatás előtti emlékeinkben a mai *ű* és *ü* hangok helyén sokszor találunk *iu* (máskép: *iv*, *yu*, *yv*, *iw*, *yw*) betűkapcsolatot. Ilyen példáink a többek közt a következők:

1274: Villam Forcos *yulese* (OklSz.) [1256: Wophaylese; 1299: Doman *vlese* OklSz.; az *ülés*: *ülni*-re vö. MUNKÁCSI: NyK. XXV, 185, KANNISTO, Zur Geschichte 170, 182, SZINNYEI, NyH.⁷ 62] | 1267/1277: *Fyvezgetu* (ÁrpÚjOkm. VIII, 79; vö. MNy. XII, 79); 1275/1281: fluvium *Fiuzeg* vocatum (OklSz.) [a szóra vonatkozó régebbi adatok mind *i*-, *u*-, *y*-vel; vö. 1055: *fizeg*, 1193: *fuzeg*, 1231: *Fyzeg* OklSz.] | 1295: Ad arborem salicis antiquam Meghefyuz [a régebbi adatok: *Fyzv*, *fyzv*, *fiz*, *fyz* alakban, l. OklSz.; a név eredetére vö. MELICH: MNy. XXII, 47] | a XIV. század közepéről KT.: *sciulhessen* (ugyanott: *sciuttet*); a XV. sz. elejéről SchlSzőj.: *ziwle* [ugyanabban: *zilw*; a szó eredetére vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 153, máskép MUNKÁCSI: NyK. XXV, 195] stb

Az idézett szavakról megemlékezik GOMBOCZ is (M. Tört. Nyelvt. II. Hangt. II², 39), s azt mondja, hogy e példákban

¹ Megjegyezzük, hogy Aventinus krónikájában szerepel egy magyar király: *rex Cussal* vagy *Cusala* alakban. Ezt a nevet, amely — úgy látom — korábbi forrásban is előfordul (DEER, A magyar törzsszervezet és patrimoniális királyság külpolitikája 22), a *Κουσάνης*-szal szokták azonosítani (így HÓMAN, Magyar Történet I, 89). Ha ez az azonosítás helyes, akkor Aventinus adata szintén az *r* nélküli alak mellett szól.

² Egyetemi előadásaimból. M. J.

az *yu, iu, iw* az *ü* hang jele, amely az *ü-ző* nyelvjárásokban előbbi *i*-ből fejlődött, amely *i* természetesen eredhet még előbbi *i*-ből is. Ugyanott más idetartozó példákat is idéz.

Előáll a kérdés, mi az *ü* és *ü* hang *iu (yu, yv, iw)*-val való jelölésének az eredete. Nyelvtudományunk hosszú ideig azt tartotta róla, hogy német eredetű (vö. BUDENZ, UAl. 312; SIMONYI, Magyar Nyelv II, 64; 2. kiad. 263; UngSpr. 230; MELICH, SzlJövsz. I, 2:49; SZINNYEI: MNy. XII, 254). A németben ugyanis az ó-felnémet *iu* kettőshangzóból (vö. *diutisk* 'vulgaris' = mai *deutsch*, *liuti* = mai *Leute*, *tiuri* = mai *teuer* stb.) *ü* (olv. *ü*) lett; BRAUNE, AlthGram.³⁻⁴ 49. §. szerint e változás 1000 körül történt. Ezt abból következteti, hogy ugyanekkor az ó-felnémet *ü* (olv. *ü*)-nak *i*-umlauttal keletkezett alakját az emlékek *iu*-val is írják (vö. ófn. *chrüt* 'kraut': több. *chriutir* olv. *krütir*, l. uo. 42. §.). A hosszú *ü* később, a XII. század közepétől fogva kettőshangzóvá lett (vö. WEINHOLD—EHRISMANN, Kleine mhd. Gram.⁶ 12. §., kissé másképp: SCHATZ, AltbGram. 1. és 10. §.); innen a mai német *deutsch*, *teuer*, *Leute*, *Kräuter* stb. Minthogy tehát a németek az *ö ü* hangjukat *iu*-val is írták, sokáig azt tartotta nyelvtudományunk, hogy a magyar *ü* hangnak *iu* jegye német eredetű volna.

SZINNYEI JÓZSEF „A HB. hang- és alaktana“ c. nagyértékű tanulmányában (MNy. XXII, 231 és különnyomat 35) volt az első, aki a magyar *iu* írásmódról megállapította, hogy nem német eredetű. Bebizonyítható ugyanis, hogy az *iu* betűpár eredetileg a magyarban is kettőshangzó jele volt, s ebből fejlődött a későbbi *ü*.

A kérdésről ma az a nézetem, hogy a magyar *iu* jelölés csak lehetne német eredetű, valójában azonban nem az. Az egyik ok, a kisebbik, amiért nem az: hogy a német *ü* hangot a XI—XII. században nemcsak *iu*-val, hanem *iu*-val, *ui*-val, *uo*-val, *ü*-val, *ú*-val is írták, s ezek époly gyakori használatúak voltak, mint az *iu* (l. BRAUNE, AlthGram.³⁻⁴ 42. és 49. §., SCHATZ, AltbGram. 30. §.), márpedig ezeknek nálunk semmi nyomuk sincs. Fontosabb azonban ennél az, hogy a mi emlékeinkben is az *iu* betűkapcsolat először csupán olyan szavakban jelentkezik, ahol csak *üü* vagy ebből fejlődött *üü* kettőshangzó lehet. Idevonható kétségtelen példáink ezek:

A) Személynévi adatokban a mai *hü* szó legelőször *-hiu*, *-huu*, *-hyv* alakban írva fordul elő; vö.

1138/1329: *Nunhiu* (ötször, l. GOMBOCZ, M. Tört. Nyelvt. III, Alakt. 82 és PAIS: MNy. XVII, 160, XVIII, 34) | 1240 kör.: *Numhyv* (Oklsz.) | latinositva 1219-ből VárReg.: *Numhium*, acc. | *üü*-ből *üü* fejlődéssel: 1138/1329: *Nemhuu* (l. GOMBOCZ i. h.) | esetleg idevonható: 1138/1329: *Nemhw* (l. GOMBOCZ i. h.), ha *w=uu*.

Hogy a *hiü*-ből *hüü*-n, esetleg *hiü* > *hüü*-n át mikor lett a mai *hü*, nem tudom megmondani; hogy azonban a

XV. század első felében a *hű* hangalak megvolt, annak biztos példái vannak a Bécsi és a Münchener Kódexben (l. NySz.). Ilyen biztos példa, amelyet a NySz. nem idéz, ez is: MünchK. Ján. XX, 27.: „Ne akarih hűtötlēn lenned de *hű*“ (l. RMNy. III, 239;¹ a legújabb magyar újszövetségi fordításban, a RAFFAYÉBAN e rész így van: „Ne légy hitetlen, hanem *hívó*“).

A régi magyar *hiü*, mai magyar *hű* a *hi-sz*, *hi-t*, *hi-tves* szavakban levő *hi-* igető származéka. A képző, amellyel a *hű*, régi *hiü* igenév alakult, vagy a fgr. *-k* ~ *γ*, vagy a fgr. *-p* ~ *β*, vagy pedig az ugyanilyen nyelvi *-η* ~ *-γ*. Mind a három esetben a magyarban egy bizonyos korban *-v* a megfelelés.

B) Biztos példánk van az egykori magy. *iü* kettőshangzóra a *fű* 'herba' szó esetében is. Minthogy a rokon nyelvekben osztyák *pum*, osztyák és vogul *pum* 'herba' a megfelelője (l. MNy. XXIV, 88); bizonyos, hogy egykori magy. alakja *fiüi s ebből *fiü* volt.

A *fű* 'herba' szóra eddig ezeket tekintettük a legrégebb nyelvelmélembeli adatainknak:

1235: *fiu* (Kniezsa, A m. helyesírás a tatárjárásig 12); 1248 kör.: *fiu*; 1297: *fyu*; 1297/1449: *Fyu*; 1329: *fyuketel*; 1328: *fiuketel*; 1332: *fyuketel* (OklSz.); XIV. sz. vége és XV. sz. eleje: vti *fiw*, vruen *fiu* BesztSzój., viz *fiu*, kakuk *fiw* SchlSzój. (l. még NySz. is).

Azért mondtam, hogy eddig ezeket tekintettük legrégebb adatainknak a *fű* 'herba' szóra, mert Juhász Jenő „*Fiu* 'funiculus'“ c. nagy gondal megírt cikkében azt bizonyítgatja (l. NyK. XLVII, 463—6), hogy van köztük olyan is, amely egy rég kihalt 'kötél' jelentésű magyar *fiü* szó mása, amelynek a mordvin *fiiks* 'seil', osztyák *piyat* 'tragband, schnur' a rokonyelvi megfelelője. Lehet, hogy volt *fiü* 'kötél' jelentésű s a *fű* 'herba' szótól más eredetű szavunk is, azt azonban Juhász Jenő is vallja, hogy pl. a *fiuketel* (értsd: 'fű-kötél') adatokban a *fű* 'herba' szóval van dolgunk. A példák nagy része tehát igen is idézhető továbbra is a *fű* 'herba' szóra régi adatnak.

C) Az a nézetem, hogy *Füss* helyeinknek a neve a *fű* 'herba' szó származékából, egy ó-magyar *Fiüs* névből való. Két ilyen helyünk van; az egyik Komárom megyében (lakosai magyarok, l. Balogh, Népfajok 365), a másik Bars megyében (lakosai tótok, s e mellett van magyar és német kisebbsége, l. Balogh, Népfajok 416; tót neve *Fiš* Lex. 1773., Lipszky, Rep., mai hivatalos tót neve: *Tekov-Fiš*, értsd: 'Bars-Füss'). E két hely nevére a következő régi adataim vannak:

1075/1217: *fius villa*. Idézi Kniezsa i. m. 11, s azt mondja, hogy a mai komárommegyei Füss község régi neve. Minthogy

¹ Erre az adatra Szinyei József tanár úr hívta fel a figyelmemet.

azonban a komárommegyei Füss a pannonhalmi bencéseké volt (l. alább az 1268. évi adatot), ellenben a bars megyei Füss a garamszentbenedeki apátság birtoka (vö. 1209: Terram in *fus* [KNAUZ, MonStrig. I, 190] = *Fus*, possessio cum terra monasterii s. Benedicti de Gran [KOVÁCS, Ind.]), s az idézett 1075/1217-i oklevél a garamszentbenedeki apátság alapító oklevele (l. KNAUZ, MonStrig. I, 55: in *fus* terram), a benne előforduló *fus* a bars megyei Füss. | 1156: *fus* uilla (Bars m.; KNAUZ, MonStrig. I, 108) | 1231: *fývs* villa kétszer (Forgách levéltár, l. KNEZSA i. h. 11) | 1235: Duo predia *Fývs* (CSÁNKI III, 499), Füss Komárom m. | tatárdúlás előtti: *Fývs*, *Fývs* villa (KNEZSA i. m. 12), nyilván a komárommegyei Füss | 1268: Villa abbatis S. Martini *Fýus* vocata (l. CSÁNKI i. h., KNAUZ, MonStrig. I, 557), a komárommegyei Füss; későbbi alakv. *Fýs* (CSÁNKI i. h.) | esetleg idevonható más adatok a XIII. századból: *Fýus* (l. KOVÁCS, Ind.; az itt levő *Fýwsberek* helyesen *Kýwsberek*, értsd: 'Kisberek', *Fýuskerth* pedig helyesen *Fýuzkerth*, értsd: 'Fűzkerth', amint az OklSz. *berek*, *kert* címszavaiból kitűnik).

Alaktanilag a *Füss* és a *Füves* (vö. 1234/VárReg. 127.: de villa *Fíues* = ma: *Fibis*, oláh falu Temes megyében, l. KARÁCSONYI—BOROVSKY, VárReg. 299. l.) közt olyan viszony van, amilyen van a *hős* (vö. 1211: *Huus*, 1227: *Heus* OklSz.; 1513: Nicolaus *Heus* MNy. X, 371) és a *heves* közt (vö. castrum *Heues* VárReg.; 1271: *Hewes* CSÁNKI I, 54; 1288: de *Hewes* MNy. X, 81 stb.). A *hős*, melynek jelentései 1) 'juvenis' (NySz., Nyr. XLIII, 381), 'nőtelen' (MTsz.), 'vőlegény, sponzus' (NySz.; vö. SYLV., Gram. hung. lat.: „*Hūs* futurus sponzus“ [CorpGram. 7]); 2) 'heros' (NySz., Nyr. XLIII, 381, NyÚSz.), nézetem szerint elválaszthatatlan a *hé*—*hő* szótól (eredetéről MARK GYÚLA: MNy. XXIV, 88), s idegen eredetű nem lehet (kaukázusinak magyarázza MUNKÁCSI, ÁKE., Nyr. XXIX, 200, XXXI, 34).

D) A *mi*, *ti*, *ő* névmásoknak is egykor *ü*-vel hangzó alakjuk volt. Ezt a HB. kétségtelenül bizonyítja; vö. *mi* = *miv* HB. (*myw*, *mew*, *mũ* NySz.; *mi*, *mü*, *mü* MTsz.) | *ti* = *tiv* HB. (*tyw*, *tũ*, *thũ* NySz., *tü*, *tü* MTsz.) | *ő* = *iv* HB. (ugyanott: *w*, *wt*, *wt*; a HB. ez alakjáról nézetem szerint helytelenül BEKE ÖDÖN: Nyr. LIX, 16—7; másutt: *yw* NySz.; *ítet*, *ü*, *ü* MTsz.). E névmásokban levő *v* képzőről l. SZINNYEI, A HB. hang- és alaktana 34.

Vannak más szavaink is, amelyeknél eredetük alapján fel kell tennünk, hogy egykor *ü* kettőshangzóval ejtett alakjuk is volt (vö. *mü* ~ GyulGl.: *miüinec*; *nyü* (más lehetőségre l. KNEZSA i. m. 12); *sü*; *szü* ~ SchlSzój.: *ziw* 'szív' [l. GOMBOCZ, M. Tört. Nyelvt. III. Alakt. 81—4), minthogy azonban nincsenek reájuk Árpád-kori adataink, nem tárgyalom őket. Csak megemlítem, hogy *ü*-vel hangzó alakja egykor a mai *név* 'nomen' szónak is lehetett; ezt szerintem az Árpád-kori *Nuetlen* (olv. *Nüetlen*, GOMBOCZ szóbeli közlése szerint

esetleg: *Nüetlen*) és a szó eredete (vö. f. *nimi* stb. [l. MELICH: MNY. XXIV, 41]) kétségtelenül bizonyítja.

A régi magyar *iu* (máskép: *yu, iv, iw, yw, yv*) írásmód tehát etimologikus eredetű. Ezt az idézett szavak kétségtelenül vallják, s vallomásukat támogatja az is, hogy ha időrendbe szedjük az *iu*-val írt adatokat, az etimologikus eredetű *iu*-val írt adatok a régiebbek. A XI—XII. században, sőt lehet mondani: a tatárdúlásig csakis etimologikus értékű *iu*-val írt adatok vannak. A legrégebb ilyen adat talán Árpád egyik fiának Constantinos Porphyrogenetosnál előforduló Λιοῦντις neve (l. GOMBOCZ: MNY. XII, 309; *Liünti* PAIS: MNY. XVII, 160;¹ az első latin betűvel feljegyzett adatok pedig: 1075/1217: *fius villa*, 1138/1329: *Nunhiu* (l. föntebb). Olyan *iu*-val írt alakok, amelyekben az *iu* csak az *ü* hang jele lehet, a XIII. század második feléből valók (vö. fentebb az *ülés* és a *fűz* adatokat). Bennük az *ü* csakis előbbi *i*-ből fejlődhetett. Ebben az időben az etimologikus eredetű *iu*-val feljegyzett szavak közt is vannak *ü*-vel hangzók, s ekkor az *iu* írásmód már hagyományon alapuló írásmód. Minthogy pedig szavaink írásában a magánhangzók quantitasát emlékeink a könyvnyomtatás koráig általában nem jelölik, az *iu* (máskép: *yu, iv, iw, yw, yv*) jegyet átvitték a rövid *ü* jelölésére is. Vö. 1299: *Nemus Kywsberek*, 1299/1300: *nemus Kywsberek*, 1319, 1322: *Kyusaytou*, 1323: *possessiones Noghermen et Kysermen* (OklSz.); a *kis* szóra vö. ó-bolgár-török *kiči (Gombocz, Bulgürk. Lehnw. 96) | 1466: *Franciscus Fywsthews* (OklSz.) stb. — Az *iu* (máskép: *yw, yu* stb.) jellel is az törént, ami az *eu* (máskép: *ev, ew*)-vel. Ezt is, mikor már az *eü* kettőshangzó, amelynek eredetileg a jele volt, *ö*-vé fejlődött, alkalmazták a rövid *ö* jelölésére is (vö. *levt* 'lött' KT., sok más példa a JókaiK.-ben, stb.).

Az *ü* és az *ü* hangnak *iu*-val (máskép: *iv, yu, iw, yv, yw*) való írása megvan a XIV—XVI. században is, kódexeink közül elsősorban olyanokban, amelyekben nincsenek vagy alig vannak diakritikus jelek (l. SZINNYEI: MNY. XII, 254, ZOLNAI Gy., Nyelvemlékeink 21). A könyvnyomtatás e jelet kiszorítja helyesírásunkból s helyébe az *ü*-t hozza be, amelyből a mai *ü* és *ü* való. Ez az *ü* német eredetű jelölés.

Az *iu* (máskép: *iv, yu, iw, yw, yv*) írásmód tehát helyesírásunkban etimologikus eredetű; ilyen etimologikus eredetű s a nyelv fejlődésével hagyományossá vált írásmód több van könyvnyomtatás kora előtti helyesírásunkban (l. SZINNYEI, A magyar magánhangzók történetéhez: NyK. XLII. és XLIII.). Az ó-felnémet és közép-felnémet korszakbeli német *iu* jelölés is eredetileg etimologikus eredetű. A magyar és a német írásmód azonban egymástól független. MELICH JÁNOS.

¹ Erre az adatra PAIS DEZSŐ hívta fel a figyelmemet.